

بررسی محتوایی زیارت جامعه کبیره

آیت الله محمد سند*

ترجمه: عدنان درخشان**

چکیده: زیارت جامعه کبیره دارای مضامین عالیه و معارف بلند دینی است که در این معارف، اهل البیت علیهم السلام واسطه فیض الاهی معرفی شده و مقامها و فضائلی برای ایشان بیان شده است. برخی با توجه به این مقامها پرسشهایی را مطرح کرده‌اند از جمله: منافات ظاهری عبارت «و ایاب الخلق إلیکم و حسابهم علیکم» و ظواهر آیات قرآن. در این مقاله، نظریه جسم‌انگاری مطرح و مباحث بطلان آن، مباحث مرتبط با صفات الاهی، تجلی صفات الاهی از طریق مخلوقات برتر، نفی تعطیل و نفی تشبیه و پیامدهای نفی تعطیل و ارتباط نفی تشبیه و پیامدهای نفی تعطیل مطرح و ارتباط نفی تشبیه به بحث معاد و حسابرسی اعمال در معاد تبیین شده است. تفاوت دیدگاه مکتب اهل بیت علیهم السلام با سایر مکاتب در صفات الاهی نیز بیان شده است. نویسنده پس از تقسیم‌بندی صفات الاهی، مخلوقات شریف و کریم را واسطه افعال الاهی بر شمرده است.

کلید واژه‌ها: جسم‌انگاری / تجسیم و تشبیه / نفی تعطیل / نفی تشبیه / معاد / صفات خداوند / تجلی صفات / حسابرسی اعمال.

برخی افراد با توجه به محتوای زیارت جامعه، پرسشهایی مطرح می‌کنند و عبارتهایی از آن را مخالف کتاب و سنت بر می‌شمارند، از جمله عبارت «وایاب الخلق إليك و حسابهم عليك».

در وهله اول، به نظر می‌رسد که عبارت فوق با آیات «إِنَّ إِلَيْنَا إِيَابَهُمْ * ثُمَّ إِنَّ عَلَيْنَا حِسَابَهُمْ» (غاشیه ۸۸) / ۲۵-۲۶ منافات دارد. به این بیان که خداوند، حسابرسی را به ذات خویش منتسب می‌کند و بازگشت (ایاب) را به خود می‌داند؛ همان گونه که باز می‌فرماید: «إِنَّا لِلَّهِ وَإِنَّا إِلَيْهِ رَاجِعُونَ». (بقره ۲) / ۱۵۶ حال چگونگی بازگشت مردم به ائمه است و حساب ایشان با آن ذوات مقدّس خواهد بود؟

چنین پرسشهایی در زیارت‌های دیگر نیز به ذهن خطور می‌کند. برای مثال در زیارت معروفه امام رضا علیه السلام در این زیارت، ابتدا بر نبی مکرم صلی الله علیه و آله و سلم، سپس امیرمؤمنان، صدیقه کبری، امام حسن و امام حسین علیهم السلام و دیگر معصومین صلوات می‌فرستیم. در این زیارت، امیرمؤمنان علیه السلام و برخی از معصومین را چنین توصیف می‌کنیم: «وَدَيَانَ الدِّينِ بَعْدَكَ» و «فَصَلِّ قَضَائِكَ بَيْنَ خَلْقِكَ». (۱۲: ص ۵۷۳)^۱

چنین اوصافی که به عبارت «وایاب الخلق إليك و حسابهم عليك» از زیارت جامعه شبیه است، در قرآن مجید، در وصف خدای تعالی آمده است. در نتیجه، سؤال پرسش کنندگان در اینجا نیز می‌تواند مطرح باشد.

نظریه جسم‌انگاری

چنین سؤالات و اعتراضاتی - اگر چه خود نظریه تجسم خداوند نیست، اما - بر پایه اعتقادی شبیه به جسم‌انگاری الهی بنا شده است. نظریه تجسیم یا تشبیه، از لحاظ اعتقادی بسیار خطرناک است. این نظریه پوشالی در بسیاری از مباحث اعتقادی، وارد شده و در [ذهن] جمع زیادی از پیروان مذاهب اسلامی، لانه کرده

۱. سند این زیارت را می‌توانید در کتاب سیدرضا صدر مشاهده کنید. این کتاب که بیشتر زیارت‌های امام رضا علیه السلام در آن گرد آمده، به زبور چاپ آراسته شده است.

است. و گاه به نویسندگان داخلی ما نیز سرایت می‌کند.

ائمه هدی علیهم السلام نظریه‌های تجسیم، تشبیه و تعطیل را به شدت رد کرده‌اند؛ همان گونه که جبر و تفویض را خطا دانسته‌اند. چنین اعتقادی معجزه جاویدان مکتب علمی اهل بیت نبوت به شمار می‌آید؛ چرا که آنان این امر روشن و بدیهی را متذکر شده‌اند و پیروان دیگر مذاهب اسلامی [به جای توجه به این امر بدیهی] نکات دیگر را جایگزین کرده‌اند و آن را بدیهی انگاشته‌اند.

عائمه مردم با خواندن آیه‌ای همانند «وَهُوَ الَّذِي فِي السَّمَاءِ إِلَهُ وَهُوَ الْحَكِيمُ الْعَلِيمُ» (زخرف ۴۳) / ۸۴ گمان می‌کنند که عرش خداوند در آسمان است.

به هر روی، به برکت [علم الهی] اهل بیت علیهم السلام، این گونه جهل نسبت به اعتقادات برطرف گردید و بطلان تجسیم و تشبیه - که در نزد اکثر مسلمانان به امری غیر قابل کشف یا مورد قبول و عمومی تبدیل شده بود - به بدهت و روشنی، اعلام شد.

«خداوند به هیچ چیز شبیه نیست؛ در عین حال، قابل نفی و انکار هم نیست؛ بلکه خداوند احد و یکتاست.» این اعتقاد حق، به صورت امری روشن و مهم در نزد مسلمانان شکل گرفت و هر کس به این اعتقاد پای بند است، علم آن را به صورت مستقیم و یا با واسطه، با آگاهی از این منشأ یا بدون آگاهی از آن از ائمه هدی علیهم السلام گرفته است. این علمی است که از آن گنجینه گرفته شده است، و هیچ کس را در این دانش، بر آنان سبقت نیست. و هیچ فرد زیرکی به ذکاوت خویش به آن [حقیقت علمی] نخواهد رسید.

این علم و دانش میراث سید المرسلین صلی الله علیه و آله و سلم است که تنها اهل بیت علیهم السلام آن را به ارث برده‌اند. از جمله این علوم، [دانش بی پایانی است که در عبارت] «لَا جِبْرَ وَ لَا تَفْوِیضَ بَلْ أَمْرٌ بَيْنَ الْأَمْرَيْنِ» [نهفته] است. (۱۳: ج ۱، ص ۱۶۰، ح ۱۳: ۷؛ ص ۲۹: ۸؛ ص ۳۶۲: ۸؛ ۹: ج ۱، ص ۱۰۱، ح ۱۷)

متأسفانه ناآگاهی نسبت به این گونه قواعد و امور، در نزد بسیاری از ما گسترش یافته است و به گونه‌ای - که حتی متوجه آن نیستیم - در عقاید ما منتشر می‌شود. در

این صورت، برخی با عقاید درست، همانند اعتقاد به تشبیه، تجسم و تعطیل، برخورد می‌کنند.

آری، اعتقادی که بر مبنای جسم‌انگاری خداوند یا تعطیل یا تجسیم و تشبیه او باشد باطل است؛ چراکه اساس تجسیم، تعطیل و تشبیه، بر بطلان بنا گردیده است؛ چه گوینده این مطلب را بداند و چه نداند. همچنین هر روشنگری و تفسیر اعتقادی که بر مبنای جبر یا بر اساس تفویض باشد، خطاست، چه تفسیرکننده به این اشتباه آگاه باشد و چه ناآگاهانه تفسیر کند.

ما خداوند را چنین می‌خوانیم: ﴿مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ﴾ (فاتحة الكتاب (۱) / ۴) همچنین در قرآن می‌خوانیم: ﴿وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَّاضِرَةٌ ۖ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ ۖ وَوَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ بَاسِرَةٌ ۖ تَظُنُّ أَنْ يَفْعَلَ بِهَا فَاقِرَةٌ﴾ (قیامت (۷۵) / ۲۲-۲۵). منظور از این آیات - که سخن از رؤیت الاهی می‌کند - نگاه به یک جوان زیباروی - نعوذ بالله - نخواهد بود. این رؤیت، نه رؤیت جسمانی [خداوند]، بلکه رویتی قلبی [و معرفتی] است؛ «تدرکه القلوب بحقائق الإيمان». همان‌گونه که امیر مؤمنان علیه السلام فرمودند: «أفأعبد ما لا أرى؟!» (۶: ص ۳۹۹) آری، رؤیت خداوند با چشمِ کروی درون کاسه سر، محدود کردن خداوند به آن چشم است که خداوند از این محدودیت پاک و منزّه است. در تفسیر این آیه چنین آمده است که منظور از نظر در این آیه، به معنای انتظار است. خلائق منتظرند تا به حساب ایشان رسیدگی شود، همان‌گونه که آیه «فناظرة بما يرجع المرسلون» (نمل (۲۷) / ۳۵) به آن اشاره می‌کند.

بطلان جسم‌انگاری

باطل بودن «توهم جسم‌انگاری خداوند» تنها مخصوص به این دنیا نیست. خداوند متعال در هیچ جا و مکانی محدود نخواهد شد: دنیا، آخرت، برزخ، اول، آخر،... او اول است قبل از اینکه چیزی باشد و آخر است بعد از فانی شدن تمامی اشیا و در هیچ عالمی از عوالم، محدود نخواهد شد.

هنگامی که گفته می‌شود، خداوند جسم نیست و به هیچ یک از مخلوقات

شباهت ندارد، منظور شباهت نداشتن به «اجسام مادی صرف» نیست. خداوند حتی به ارواح و انوار نیز شباهت ندارد؛ زیرا آنها نیز آفریده خداوند متعال‌اند و آفریدگار ما، در مورد خلقت خویش می‌فرماید: ﴿مِثْلُ نُورِهِ كَمِشْكَاةٍ﴾ (نور / ۳۵) و پیامبر خدا صلی الله علیه و آله و سلم فرمود: «أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورَ نَبِيِّكَ يَا جَابِرُ.» (۱۶: ج ۲۵، ص ۲۱-۲۲، ح ۳۷) در نتیجه، نفی تشبیه خداوند، به نفی شباهت جسمانی مختصر نمی‌شود. این نفی، به نفی شباهت با خلقت جسمانی، خلقت انوار، خلقت عقول، خلقت ارواح... می‌انجامد. هیچ یک از این خلائق، همانند خداوند نیستند و خداوند هیچ شباهتی با مخلوقات خویش ندارد.

و چه بزرگ است «روح القدس»! که تجلی او را در کلام الاهی چنین می‌خوانیم: «تَنْزِيلُ الْمَلَائِكَةِ وَالرُّوحِ فِيهَا» (قدر (۹۷) / ۴) و می‌خوانیم: «يُنزِّلُ الْمَلَائِكَةَ بِالرُّوحِ مِنْ أَمْرِ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ أَنْ يَقُولَ فِيهَا مَا يَشَاءُ مِنَ الْقُرْآنِ فَتَقْبَلُهَا مِنْ ذَاتِ السَّمَاءِ بِالرُّوحِ الْمَنزُومِ وَمِنْ وَجْهِ الْمَلَائِكَةِ الَّذِينَ هُمْ أَغْيَاظُ الْبُصَيْرِ» (نحل (۱۶) / ۲) ملائکه در نزول و عروج خود به «روح» محتاج‌اند؛ و روح خلقی است بزرگ‌تر از ملائکه. با این وجود، خداوند منزّه و برتر است از تشبیه به روح القدس. روح القدس مخلوقی از مخلوقات الاهی است، و با وجود بزرگی و عظمتش، نمی‌توان خداوند را با او شبیه دانست و یا او را جسم انگاشت. در نتیجه، اعتقاد نصارا - که روح القدس را همسان خدا می‌دانند - وهمی بیش نیست.

برخی خویشتن را رهرو راه درست می‌دانند و می‌پندارند که نفی تجسیم خداوند کافی است. خداوند منزّه و پاک است از هر بدی که در چنین اعتقادی است: «خدا را نوری و متجلی در خلق دانستن» که خیال باطل و توهمی است برگرفته از آیه «اللَّهُ نُورُ السَّمَوَاتِ وَالْأَرْضِ» (نور (۲۴) / ۳۵) خدا نه جسم است و نه شباهتی به خلائق دارد و نفی تشبیه، اعم از جسم‌انگاری خداوند است که در اندیشه برخی لانه‌گزیده است؛ زیرا طبیعت بشر، سازگار با تشبیه و تجسیم است و میل به تشبیه دارد. خیال و وهم بشر - که همواره با ماده سر و کار دارد - شیء را تجسم می‌کند و به آن صورت می‌بخشد.

رد پای این نظریه و اعتقاد را - که خواسته یا ناخواسته وارد ذهن می‌شود -

می‌توان در بسیاری از بحث‌های اسلامی پی‌گرفت؛ به همان گونه که بحث «جبر» راه خویش را در ذهن اندیشمندان هموار ساخته است؛ چه آنها به این مطلب آگاه باشند یا نباشند. جمعی از محققان گفته‌اند: «بسیاری از افراد خود را از جبر و یا تفویض برکنار می‌دانند؛ در حالی که در بسیاری از مباحث معرفتی خویش در حوزه اسلام، به جبر یا تفویض آلوده شده‌اند. این تنها به سبب سختی این معرفت و دانش، پیچیدگی اساس جبر و تفویض، نفی جبر و تفویض، دشواری سلوک مسلک حق و راه روشن توحید، یعنی انتخاب نظریه «امر بین الامرین» است. البته معضل دیگر تطبیق‌های این نظریات است.

از این قبیل عبارات اندیشمندان و راهگشا مضمون: «لا تشبیه و لا تعطیل و إنما توصیف بتوحید»^۱ می‌باشد. این مضمون از اهل بیت علیهم‌السلام مشهور است. این بزرگواران به این قواعد دینی شگرف و مهم تصریح کرده‌اند که اگر چنین نمی‌کردند، مسلمانان در تنگنای بی‌اطلاعی از این حقایق گرفتار می‌شدند. اما اکنون به برکت اهل بیت علیهم‌السلام بدهات این علوم منتشر گردید که: «لا جبر و لا تفویض و لکن امر بین امرین» و «لا تشبیه و لا تعطیل و إنما توصیف توحید». آری نفی تشبیه لازم‌اش نفی جسم‌انگاری خداوند است. هر کس که تجسیم و تشبیه الهی را نفی می‌کند، با معضل دیگری مواجه می‌شود که همانا «نفی تعطیل» است.

نفی تعطیل و پیامدهای آن

تعطیل به این معنا نیست که ما صفات خداوند را نفی کنیم و یا در مورد کمالات خدای متعال، فاعلیت، قیومیت، علم، قدرت، احاطه، شکوه و جلال و... و یا در اصل وجود الهی - نعوذ بالله - خدشه وارد نماییم. به معنای دیگر «تعطیل» یعنی مخلوقات و عوالم با همه ابعادشان، خالق ندارد و خلقت از داشتن خالق، بی‌نیاز است. بطلان تعطیل روشن و واضح است؛ اما بسیاری از ذهنها با نفی تجسیم و

۱. رجوع شود به روایاتی که شیخ صدوق و علامه مجلسی در این باب آورده‌اند. (۸: ص ۱۰۲، ۲۲۶؛ ۱۶: ج ۳، ص ۲۶۱)

تشبیه، در قبول نفی تعطیل، به مشکل می‌افتند؛ چرا که نفی تعطیل همانند اثبات صفات الهی، فاعلیت خداوند و اثبات سلطنت خدای عزوجل، نیازمند اثبات است. در اثبات این مقوله، بعضی به تشبیه و تمثیل می‌افتند که این نیز نفی شده است. هرگاه کسی بخواهد در مسلک نفی بیفتد - یعنی تشبیه و تجسیم الهی را نفی نماید - به نفی مطلق می‌انجامد که این نفی مطلق همان تعطیل است.

به این ترتیب، نفی تعطیل، به تشبیه و تجسیم می‌انجامد؛ چرا که انسان، خداوند متعال را با مخلوقات و اعمال و رفتار آنان تشبیه می‌کند؛ زیرا محدوده ادراک انسان، در حد فعل و عمل مخلوق است. وی سپس همان رفتار را برای خداوند تعریف می‌کند و ناخواسته به تشبیه می‌افتد. حال اگر بخواهد این شباهت را نفی کند و این تشبیه و تجسیمها را کنار زند، به وادی تعطیل افتاده است.

نتیجه آنکه تقابل سختی بین «نفی تشبیه» و «نفی تعطیل» وجود دارد؛ همانند بحث پیچیده «نفی جبر» و «نفی تفویض». نفی جبر، معتزله را به تفویض و قبول آن کشانید که بطلان آن روشن است. معتزله گویی معتقد بودند که خداوند امور را به بندگان خویش سپرده است و خود از هرگونه دخل و تصرفی به دور است. همانند آنکه اعطاکننده چیزی را به کسی اعطا کند و دارنده، هدیه‌ای را به دیگری بدهد. در این صورت اعطا شونده و گیرنده با آن عطا و هدیه، از اعطا کننده و دارنده بی‌نیاز می‌شود خداوند این گونه نیست و قائل به تفویض نمی‌تواند قدرت و احاطه خدا را منکر شود. نتیجه سخن آنکه تفویض باطل است.

از سوی دیگر، اگر انسان در مقام نفی معنای غلط تفویض برآید و در این جایگاه به افراط سخن گوید و کلام به این بینجامد که خیر و شر به خدا مستند است و اراده مخلوق در آن راهی ندارد، به جبر رسیده است و آن را اثبات کرده است. چنان که وقتی نسبت دادن شرور به خدای تعالی را نفی کند و خدا را از اِکراه و اِجاء منزّه بداند، این نفی مطلق جبر، او را به تفویض می‌کشاند. بی‌تردید، راه میانه و صحیح، پیروی از قاعده «امر بین الامرین» است؛ قاعده‌ای که اهل بیت علیهم‌السلام روشن ساخته‌اند. و در عین روشنی، پیروی آن، دشوار و پیچیده است.

کاوش در مورد این دو قاعده، مانند کارهای برخی از بزرگان علمای امامیه از فلاسفه و متکلمان، به شیوه مفصل انجام می‌گیرد و کتابهای مفصل در مورد آن نوشته می‌شود؛ ولی به دلیل همان دشواری یاد شده، بعضی از اینان، در زمان این کاوشها - بدون اینکه خود بدانند - به وادیهای دیگر در می‌غلطند و ناخودآگاه، التزام به این قواعد را می‌کنند. یعنی در طری بحث اختیار، به جبر یا تفویض می‌رسند و در حین بحث توحید، به تعطیل و تشبیه.

به این جهت، باید با دقتی بیشتر، این دو قاعده روشن شود؛ زیرا در تبیین دقیق معارف اعتقادی نقش اساسی دارد؛ از جمله موضوع اصلی این گفتار که محاسبه اعمال بندگان در قیامت است.

ارتباط بحث نفی تشبیه به بحث معاد

وقتی به مکتب عقائد حقّه رجوع می‌کنیم، می‌بینیم که خدای متعال جسم نیست؛ پس هیچ مخلوقی مانند او نیست و او نیز به هیچ آفریده‌ای شباهت ندارد. این حقیقت منحصر به دنیا نیست؛ بلکه در تمام عوالم و مشاهد صادق است. هیچ یک از نشئه‌های خلقت - مانند نشئه آخرت، دنیا، برزخ و قبر - بر خدای تعالی احاطه نمی‌یابند؛ چراکه او جسمی محدود نیست که مورد احاطه این نشئه‌ها باشد. حال که در مورد خدای تعالی چنین حقیقتی صادق است، آیا پیروان عقیده تجسیم انتظار دارند که بگوییم بازگشت مخلوقات به خدا در روز قیامت، به معنای رؤیت خداوند با چشم سر و به شیوه جسمانی، جغرافیایی و مکانی است، به گونه‌ای که در یک جهت جغرافیایی به سوی خدا روی آوریم؟

این سخن را نمی‌توان گفت؛ چون لازمه آن محدودیت خداوند است؛ و گر نه سخن قریش که نسبت به رسالت آسمانی پیامبر، اعتراض داشتند، درست می‌آید که می‌گفتند: «اگر تعداد ملائکه نگهبانان جهنم، نوزده نفر است، ما - قبیله قریش - با جمعیت زیادی که داریم، یک جنگ بدر یا اُحد دیگر بر پا می‌کنیم و بر آنها غالب می‌شویم.» یا به اسرائیلیاتی می‌رسیم که از کشتی گرفتن خدای - عزوجل - با یعقوب

پیامبر ﷺ و شکست خوردن خداوند [نعوذ بالله] و دیگر خرافات مانند آن سخن می‌گویند.

شاید کسی بگوید: اگر خدای - عزوجل - جسم نیست و به هیچ یک از آفریدگان خود شباهت ندارد، پس معنی بازگشت آفریدگان به خدا چیست؟ و چگونه حساب آنها بر عهده خداست؟

در اینجا باید در مرحله اول، تجسیم را در مبحث معاد، نفی کنیم؛ زیرا اکتفا به یک مبحث در نفی تجسیم و تشبیه درست نیست؛ بلکه این دو قاعده، دو رکن اساسی در بحث توحید است. پس باید آن را به معاد نیز سرایت دهیم؛ چراکه معاد یکی از فروع توحید است.

در معاد نیز تشبیه و تجسیم نیست؛ یعنی در قیامت نیز خدای - عزوجل - جسم نیست. معنای آیه شریفه ﴿وَجُوهُ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ ۖ إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ﴾ (قیامت / ۷۵ - ۲۲ - ۲۳) نه به معنی نظر جسمانی، بلکه به معنای رؤیت قلبی است؛ چنان که روزی ابوبصیر از امام صادق ﷺ پرسید: آیا مؤمنان در روز قیامت خدا را می‌بینند؟ حضرتش پاسخ داد: آری، آنان قبل از قیامت نیز خدا را دیده‌اند. پرسید: چه زمانی؟ فرمود: زمانی که به آنها فرمود: ﴿أَلَسْتُ بِرَبِّكُمْ؟ قَالُوا: بَلَىٰ﴾. (اعراف / ۷ - ۱۷۲) سپس امام صادق ﷺ زمانی سکوت کرد و پس از آن فرمود: مؤمنان در دنیا قبل از قیامت، خدا را می‌بینند. آیا تو، هم اکنون خدا را نمی‌بینی؟ ابوبصیر گفت: آیا این کلام را از شما نقل کنم؟ فرمود: نه، چنین مکن. اگر این کلام را نقل کنی، فردی که معنای سخن تو را نمی‌فهمد، آن را انکار می‌کند و می‌پندارد که این تشبیه و کفر است؛ در حالی که رؤیت به قلب مانند رؤیت به چشم نیست و خداوند برتر است از آنچه اهل تشبیه و الحاد، او را بدان وصف می‌کنند. (۸: ص ۱۱۷) این همان رؤیت قلبی خداوند است که مذهب امامیه، مکتب اهل بیت ﷺ آن را ثابت می‌کند.

پس اگر برای مثال، بگوییم فرشتگان در صحرای قیامت، اجسام نورانی و لطیفی‌اند، این سخن در وصف خداوند، درست نیست؛ چراکه ذات مقدس الهی، از تجسیم و تشبیه به هر خلقی، مبرا و منزّه است. اینک باید خود را از تعطیل نیز

دور بداریم؛ یعنی خداوند را در حاکمیت خویش در صحرای قیامت محدود نکنیم؛ چرا که پافشاری بر نفی قدرت و محدود کردن خداوند، به تعطیل می انجامد. از سوی دیگر، نفی نفی یعنی نفی تعطیل، یعنی اثبات. و اغراق در اثبات - به هر صفت اثباتی که باشد - به تجسیم و تشبیه می انجامد. پس این اشکال چگونه حل می شود؟

همراه نفی جسم انگاری و تشبیه در روز قیامت، باید در نفی تعطیل نیز کوشید؛ اما چگونه اثبات کنیم که حاکم اول و مطلق در روز قیامت، خداوند است؟ چگونه بگوییم که او مالک یوم الدین، دین یوم الدین، و اول و آخر است؟

این سؤال محدود به معاد و عالم آخرت نیست؛ بلکه حتی در این دنیا هم جای چنین پرسشی باز است. این اشکال کنندگان و پرسشگران آیا می خواهند تنها وحدانیت خدا را در عالم قیامت و آخرت پیگیری کنند و نه دنیا! آیه ﴿وإن الحكم إلا لله﴾ (انعام / ۶) که خداوند را حاکم مطلق می داند، منحصر به حاکمیت در تشریح نیست؛ بلکه خدا را در حکومت سیاسی، قضاوت و حتی عالم تکوین حاکم علی الاطلاق معرفی می نماید: ﴿وما تشاؤون إلا أن يشاء الله إن الله كان عليماً حكيماً﴾. (دهر / ۷۶) (۳۰ / ۷۶) حکومت تکوینی همان حکومتی است که در آیه ﴿إن الحكم﴾ (انعام / ۶) (۵۷ / ۷۶) مورد نظر است. در این صورت، حکومت در اصل برای خداست و قدرت و حکومت مخلوقات، در پی آن می آید.

تفاوت دیدگاه مکتب اهل بیت علیهم السلام و مکاتب دیگر در صفات خداوند

به همین دلیل است که می بینیم عقیده اهل بیت علیهم السلام با اعتقاد فرقه های دیگر مسلمانان تفاوت دارد. دیگران تسلط خداوند را در نظام اجتماعی و سیاسی امروز نمی بینند؛ چرا که در دیدگاه آنان خداوند تنها دین و شریعت را نازل کرده و دیگر امور را رها ساخته است. پس توانایی، قدرت و صلاحیت الهی - به گمان ایشان - تنها محدود در دین و شریعت است. پس شرع و دین را به دست خدا می دانند؛ اما حاکمیت سیاسی، اجرایی، قضایی... و دیگر امور حکومتی هیچ یک را به دست

خداوند نمی دانند.

هیچ مکتبی از مکاتب بشری و هیچ مذهبی از مذاهب اسلامی را نشاید که بیان کننده و روشننگر مکتب اهل بیت علیهم السلام باشند. آری، خداوند حاکم بر تمامی شئون و عوالم است؛ نه فقط روز قیامت و روز حساب؛ بلکه او در این دار فانی نیز حکمران مطلق است. حاکم اول اوست. اما این دیدگاه برای اثبات خویش، نیازمند تجسیم، تشبیه و یا تعطیل نخواهد بود؛ بلکه این دیگر مکاتب اند که به تعطیل حاکم الهی علیه السلام در این دنیا قائل اند! سخن از سلطه الهی تنها در امور تشریحی به عین، می آورند و برای خداوند در امور سیاسی، لشکری، کشوری، قضایی... حکم و تسلطی قائل نیستند. آری، آنان برای خدای متعال قدرتی را در این امور نمی بینند؛ به همان سان که یهود سخن می گفت: ﴿یادالله مغلوله غلّت آیدهم ولعنوا بما قالو بل یداه مبسوطتان﴾. (مائده / ۵) (۶۴)

قدرت الهی تنها در عالمی از عوالم خلقت محدود نمی شود. این تسلط اگر در دنیا ویژه اوست، به همان صورت برای آخرت نیز هست و اگر در عالم آخرت عمومیت دارد، در عالم دنیا نیز جاری است. در تفسیر دیدگاه اهل بیت علیهم السلام حاکم اول در همه دورانها خداوند متعال است. حتی در زمان رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم حاکم اول خداوند است. و در زمان امیرالمؤمنین علیه السلام، حاکم اول خدا و سپس رسول خداست و حاکم پس از این دو، امیرمؤمنان علیه السلام است. خداوند متعال می فرماید: ﴿وما تشاؤون إلا أن يشاء الله﴾، ﴿عباد مكرمون لا یسبقونه بالقول و هم بأمره یعلمون﴾ (انبیاء / ۲۱) (۲۶-۲۷). آنان محل نزول مشیتهای الهی اند. هبوط اراده الهی بر ایشان است. اراده آنان نمایش اراده الهی است؛ اراده ای جاری و ساری در امور اجرایی، سیاسی، لشکری و قضایی، چنان که در آیات قرآن می خوانیم. بنگرید: (تحریم / ۶۶) (۹)؛ (توبه / ۹) (۱۰۳)؛ (انفال / ۸) (۶۵)؛ (ممتحنه / ۶۰) (۱۲)

این آیات تنها به زمان نزول محدود نیستند و مکتب اهل بیت علیهم السلام تلاوت قرآن و تفسیر آیات آن را تنها در شریعت و دین بسنده نمی کند. این آیات، بر اراده الهی در امور سیاسی و احکام اجرایی (کشوری) نیز قابل تطبیق است. هر قسمتی از این

آیات، همان گونه که امری تشریحی و کلی است، می تواند به صورت اجرایی و تفصیلی از سوی خداوند تفسیر شود.

امر حکومت، همانند آنچه در تشریح جهاد است و یا در تشریح اصول و قوانین اقتصادی، سیاسی،... و حتی در امور بانکی و همچنین در امور جزئی مانند طلاق و دیگر حالات شخصی، حاکمیت اولیه بر اساس منطبق قرآن، برای خدای عزوجل است و پس از او، رسول خدا ﷺ این حاکمیت را داراست. در نتیجه، این امور می تواند در تمام ابعاد گسترش یابد و به امر تشریحی کلی منحصر نیست.

اکثر مفسرین هر دو فرقه، در کمال تأسف، نسبت به این مطلب غفلت کرده اند و تنها روایات اهل بیت علیهم السلام به این نکته توجه دارد.

دیدگاه مکتب اهل بیت علیهم السلام درباره حکومت الاهی

در حکومت رسول خدا ﷺ که در قرآن به تصویر کشیده شده، حاکم اول خدای تعالی است. این سیطره تنها در محدوده امور شرعی و دینی نیست؛ بلکه در امور و تصرفات و تسلط در امور قضاوت، قاضی اول تنها خدای عزوجل است. در گرماگرم امور مهم، همگان در این نظام تسلیم قضای الاهی اند. در کشاکش امور اقتصادی، حاکم اقتصادی، خدای تعالی است. در دیدگاه نظامی، نظر الاهی مقدم است. در این امور پس از خداوند، حاکمیت به دست رسول خدا ﷺ خواهد بود. این دیدگاه را در مکاتب بشری، سراغ نداریم و تنها مکتب اهل بیت علیهم السلام است که چنین اعتقادی در باب توحید و حکومت الاهی دارد. از این نظر حکومت خداوند تنها به زمان رسول خدا ﷺ محدود نمی شود و گستره آن، حکومت امیرالمؤمنین علی علیه السلام و عهد دیگر ائمه علیهم السلام را نیز می پوشاند. خداوند در تمام این موارد حاکم اول است. امیرمؤمنان علی علیه السلام محل هبوط اراده الاهی است؛ نه به این معنا که شریعت جدیدی در زمان آن حضرت اجرا می شود؛ بلکه اجرای احکام الاهی، جامه عمل به خود می پوشاند. امور الاهی بر رسول خدا ﷺ نازل می شود؛ چه آن حضرت در عالم برزخ باشد و چه در عالم آخرت سپس بر امیرمؤمنان علی علیه السلام وارد

می گردد. به این ترتیب، امیرمؤمنان علی علیه السلام امر الاهی رسول خدا ﷺ را اجرا می کند؛ در حالی که آن رسول بزرگوار ﷺ در سرای برزخ است. آری، ما ولایت رسول خدا ﷺ را منحصر در این جهان نمی دانیم. اگر می شنویم که رسول خدا ﷺ فرمودند: «یا حسین اخرج إلى العراق إن الله شاء أن یراک قتیلاً»: «فرزندم حسین، به سوی عراق رو که خداوند می خواهد تو را شهید ببیند». (۱: ص ۴۰؛ ۳: ص ۲۱۴؛ ۱۶: ج ۴۴، ص ۳۶۴) پس رفتن سید الشهداء علی علیه السلام به سوی عراق، به امر خدا و رسول ﷺ است. پس رسول خدا ﷺ فرمانش حتی در سرای آخرت نیز لازم الاجراست. ﴿و اطیعوا الله و رسوله إن کنتم مؤمنین﴾. (انفال (۸) / ۱) این آیه نشان می دهد که اطاعت خدا منحصر در زمان حیات رسول خدا ﷺ نیست و روشن است که اطاعت خدا به صورت مطلق در هر مکان و زمانی واجب است. به همین صورت، ﴿اطیعوا الرسول﴾ نیز منحصر در زمان حیات دنیوی پیامبر خدا ﷺ نیست؛ بلکه به وجود ایشان در سرای آخرت، ولایت و اطاعت ایشان ادامه خواهد داشت. نهایت امر این است که در دنیای دیگر، ارتباط ما با رسول خدا ﷺ از طریق اهل بیت علیهم السلام خواهد بود.

عبدالله بن عباس از سیدالشهداء علی علیه السلام می پرسد: «تو امر رسول خدا ﷺ را در راه شهادت، اطاعت می کنی؛ حال اکنون چرا این زنان را به همراه خویش می بری؟» سیدالشهداء در پاسخ می فرماید: «خدا می خواهد که آنان را اسیر ببیند»: «إن الله شاء أن یراهن سبا یا...» (همان منابع) در اینجا نیز «إن الله شاء» به معنای گسترش حاکمیت الاهی و اطاعت از امر خداوندی در این قضیه است. پس در زمان سیدالشهداء علی علیه السلام حکم الاهی در نظام مسلمانان راستین، حکم اول است که تدبیر امور می کند و سیدالشهداء علی علیه السلام همان را اراده می کند. پس از خدا، این رسول خدا ﷺ است و در پی آن سیدالشهداء علی علیه السلام.

در نتیجه، حکم کننده اصلی در این سرای فانی در تمام شئون - بر اساس نظام اهل بیت علیهم السلام - خداوند عزوجل است و حاکمیت الاهی در این دنیا نیز معطل نخواهد بود. نفی تعطیل و اثبات حاکمیت الاهی، ما را به سوی تشبیه یا تجسیم

نمی‌کشاند تا بگویم خداوند جوانی زیبا و ظریف - نعوذ بالله - است. همچنین نمی‌گویم که خداوند به اجسام شباهت ندارد؛ اما او را مشابه مخلوقات دیگر مانند روح اعظم - نعوذ بالله - بدانیم. همچنین نمی‌گویم که خداوند منبع نوری است در آسمانها که - نعوذ بالله - شعاعهای دیگر نور از او ساطع می‌شود؛ بلکه می‌گویم: «لم یلد و لم یولد»؛ و لم یکن له کفو احد» (اخلاص (۱۱۲) / ۳ - ۴) آری سلوک راه توحید، سخت بلکه غیرممکن است؛ اگر قاضی، خدا ﷻ و اهل بیت او نباشند. خدای متعال جسم نیست و چیزی به او شبیه نیست و او نیز مشابهتی با مخلوقات ندارد و ما را جایز نیست که او را از صفات الاهی اش جدا سازیم.

در این صورت، در مقابل ما درهای بسته‌ای وجود دارد که ما راهی جز باز کردن در «توصیف و توحید» نداریم. توحید بر پایه نفی تشبیه و نفی تعطیل بنا شده که همان اثبات حاکمیت خدای - عزوجل - است. توحید یعنی اعتقاد به اینکه خداوند حاکم اول و مطلق حتی در این جهان است. او حاکم در نظام اجتماعی، سیاسی، خلقت و... است و این حکومت را به وسیله آیات و اسماء و خلیفه‌اش، محقق می‌سازد: «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً». (بقره (۲) / ۳۰) این منطق قرآنی - که قرار دادن خلیفه الاهی در زمین است - با تفویض مورد قبول معتزله و تعطیل حاکمیت الاهی و یا نفی قدرت خداوندی و محدود کردن آن مغایر است.

بیان امیرالمؤمنین علیه السلام در وصف ذات مقدس خداوند

برای اثبات صفات خدای متعال، درست نیست که مباشرت او را با اشیای جسمانی اثبات کنیم. زیرا کسی که فعلی را به مباشرت و بدون واسطه انجام می‌دهد، همان است که در فعل خود به قرب جسمانی نیازمند است؛ چون دور از مفعول قرار دارد. پس لازمه توحید الاهی، این نیست که خدای تعالی فعلی را مانند آفریدگان خود مباشرتاً انجام دهد. که بدین ترتیب، روح یا نوری شود که در جسم حلول می‌کند. در غیر این صورت، ما هم عقیده صوفیان حلولی می‌شویم که به نظر آنها خداوند در روح یا بدن یا نور انسان حلول می‌کند.

در عبارت قرآنی «مثل نوره» (نور (۲۴) / ۳۵)، نور خدا را به «خلقت الاهی» تفسیر کرده‌اند و نور سماوات یعنی فعل خداوند نه ذات خداوند. امیرمؤمنان علیه السلام چنین خداوند را معرفی می‌کنند: «داخِلٌ فِي الْأَشْيَاءِ لَا بِالْمَازِجَةِ وَ خَارِجٌ عَنِ الْأَشْيَاءِ لَا بِالْمَزَايِلَةِ». (۱۵: ج ۳، ص ۶۳) این مطلب را - که ظرایف فهم آن را حکمای قرن ۲۱ میلادی و قرن ۱۵ هجری نیافته‌اند - چهارده قرن پیش امام علیه السلام بیان فرموده‌اند.

در نهج البلاغه، راهی از حکمت و دانش گشوده شده است که مکتب حکما و پیروان ایشان در برابر آن متحیر مانده است. «داخِلٌ فِي الْأَشْيَاءِ لَا بِالْمَازِجَةِ وَ خَارِجٌ عَنِ الْأَشْيَاءِ لَا بِالْمَزَايِلَةِ» سخنی است که تفکر بشری را به چالش می‌کشد و تا روز قیامت، به عنوان معجزه‌ای علمی و معرفتی رخ می‌نماید.

«لَا تَجْسِيمٌ وَ لَا تَعْطِيلٌ إِنَّمَا تَوْحِيدٌ». جسم‌انگاری و تعطیل هر دو باطل است. او به وحدانیت وصف می‌شود. این اصل، فاعده‌ای ژرف و نکته دقیق اعتقادی است؛ همان‌گونه که امر حاکمیت الاهی در این دنیا با همه قدرت و شکوه و اطاعتش حتی بر خلفای الاهی جاری است.

از نخستین خلیفه الاهی حضرت آدم علیه السلام تا نبی خاتم علیه السلام و از نخستین وصی علیه السلام تا وصی خاتم - عجل الله تعالی فرجه الشریف - این خداوند است که بر وجود خود آنان نیز قادر است و بر افعال ایشان تسلط دارد و این خلفای الاهی در وجود خویش و افعال و صفاتشان، نیازمند و فقیر الی الله‌اند. این خلفا از خدا بی نیاز نمی‌شوند و به چشم بر هم زدنی - و حتی کمتر از آن - از فیض خداوند بی بهره نخواهند بود؛ پس خلقت آنان در هر لحظه و آنی به وجود الاهی وابسته است.

این نکته، همان معنای تصرف و قدرت بی‌منتهای الاهی است و این همان معنای نفی تعطیل است که از تجسیم و تشبیه به دور است. تصرف الاهی در همه جا نافذ است؛ یعنی اینکه قدرت الاهی، فعل خداوندی، حکومت، شکوه و سیطره الاهی بر همه مخلوقات بزرگ و کوچک در جریان است. رفتن به جایگاهی جغرافیایی لازم نیست تا معنای حکومت خدا روشن شود و مردمان او را به چشم بشری ببینند. همچنین معنای حکومت خداوند در این جهان، به معنای منزل گرفتن

خداوند در قصر ریاست جمهوری و یا قلعه پادشاهی نیست. ما در ادعیه خویش می خوانیم: «أغلقتم الملوك أبوابها و دارت عليه حراسها و بابك مفتوح لمن دعاك: پادشاهان درهای خانه هایشان را بسته اند و پاسبانهای آنها گرد آن خانه ها می گردند؛ اما درهای رحمت و استجابت الاهی بر آن کسی که تو را می خواند باز است.» (۱۶: ج ۴۸، ص ۳۰۹) برای خداوند نگاهبان و دربان نیست و برای اثبات حکومت الاهی در این دنیا لازم نیست که قصر شاهی برای خدا بسازیم یا اینکه او را نیازمند سوار شدن بر روی چهارپا در روز عرفه و شب جمعه بدانیم تا به کمک آن حیوان، از آسمان به صدای خلائق گوش فرا دهد.

حاکمیت خداوند در روز جزا و این دنیا و تمام عوالم و مشاهد، قابل اثبات است. او مالک روز جزا و مالک هر شیء و چیز است. «إِنَّ الْحَكْمَ لِلَّهِ» (انعام ۶) / ۵۷) فرقی ندارد که این سیطره حکم برای این دنیا باشد و یا برای سرای آخرت. این حکم در هر زمان و مکان، جاری و ساری است.

مخلوقات واسطه افعال الاهی اند.

حاکمیت خدای - عزوجل - به واسطه حکومت اولیای او محقق می شود؛ چرا که اولیای الاهی به وجود و فعل و ولایت الاهی، بر پا هستند. ما چنین منطقی در قرآن کریم مشاهده می کنیم. حتی در مسئله وفات و «باز ستاندن جان»، قرآن کریم یک بار این مسئله را به خدا نسبت می دهد و در جای دیگر به عزرائیل و ملک الموت منسوب می نماید و گاهی ملازمان عزرائیل و ملائکه دیگر را مسئول می داند. چنین مطلبی نشانگر تناقض و منافات در متن قرآن نیست؛ زیرا همان گونه که گفته اند این افعال در سلسله مراتب (طولی) صورت گرفته است. خداوند بر اimate و باز ستاندن جان از عزرائیل قادرتر است و قدرت عزرائیل البتّه به قدرت خدا وابسته است. این قدرت خداوند است که اقوی از قدرت عزرائیل است؛ قدرتمندتر از قدرتی که عزرائیل - به واسطه موهبت الاهی - دارد. لذا می بینیم که قرآن چنین تعبیر می کند: «اللّٰهُ يَتَوَقَّى الْأَنْفُسَ حِينَ مَوْتِهَا» (زمر ۳۹ / ۴۳) «و هو الذي

يتوقاكم بالليل و يعلم ما جرحتم بالنهار». (انعام ۶ / ۶۰) به بیان دیگر، خداوند مسئله «وفات» را به ذات خویش نسبت می دهد. در همین حال، می بینیم که در قرآن چنین آمده است: «قُلْ يَتَوَقَّكُم مَلِكُ الْمَوْتِ الَّذِي و كَلَّ بِكُمْ ثُمَّ إِلَىٰ رَبِّكُمْ تَرْجَعُونَ» (سجده ۳۲) / ۱۱) خداوند در قرآن کریم این مسئله را به گروه سومی نیز مستند می کند: «ولو تری إذ يتوقى الذين كفروا الملائكة يضربون وجوههم و أذبارهم و ذوقوا عذاب الحريق». (انفال ۸ / ۵) این استنادهای سه گانه که یک بار به خدا، بار دیگر به عزرائیل و در سومین بار به ملائکه همکار عزرائیل نسبت داده می شود، نشان وجود تناقض در قرآن نیست؛ بلکه همان توحید خداوند است.

همچنین است مسئله حاکمیت الاهی و همچنین است ماجرای زنده شدن مردگان. در زنده شدن و احیا مردگان، خداوند یک بار این مطلب را به خود نسبت می دهد و بار دیگر به ملک مقرب خویش اسرافیل: «يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ» (طه ۲۰) / ۱۰۲) و خدا می فرماید: دمیده شد (يُنْفَخُ) و نمی گوید: من در صور دمیدم.

پس افعال الاهی همانند «احیا و اماته» و «حاکمیت و تشریح احکام» نزد خداوند به دست مخلوقات شریف و کریم او صورت تحقق به خود می گیرد. این مخلوقات می توانند ملائکه مقرب باشند یا انبیا و رسل به انجام آن اقدام کنند. در این صورت، افعال ایشان به خدای - عزوجل - مستند است؛ چرا که وجودشان و فعلشان به وجود خداوند وابسته است. قرآن کریم و اهل بیت علیهم السلام حاکمیت خداوند را در عالم تکوین به تصویر می کشند. حاکمیت تکوینی در سرای دنیا حکومت خداوند در نظام اجتماعی بشر است و حکومت الاهی در جهان آخرت، نصب خلفا و جانشینان است؛ همان گونه که در سوره اعراف می خوانیم: «و بینهما حجاب و علی الأعراف رجال یعرفون کلّاً بسپاهم». (اعراف ۷ / ۴۴) آیه نشان می دهد در صحرائی محشر، مردانی هستند که نسبت به تمامی اهل بهشت و اهل جهنم، معرفت دارند. در ادامه آیه می فرماید: «و نادوا أصحاب الجنة... لاجتمعنا مع القوم الظالمین». خداوند این اولیای خود را در عرصه قیامت چنین معرفی می کند: «ونضع الموازين القسط». (انبیاء ۲۱ / ۴۷) پس نسبت دادن میزان عمل به آنان صحیح است؛ همان گونه که امام

امیرالمؤمنین علیه السلام می فرمایند: «أنا موازين القسط» (۴: ج ۲، ص ۱۲۵) آنان شاهدان بر اعمال مردم اند و خداوند این چنین آنان را در هر دوران به عنوان گواه می شناساند: ﴿وَيَوْمَ نَبْعَثُ فِي كُلِّ أُمَّةٍ شَهِيدًا مِّنْ أَنفُسِهِمْ وَجِئْنَاكَ شَهِيدًا عَلَىٰ هَؤُلَاءِ﴾ (نحل ۱۶ / ۸۹) بی جهت نیست که فخر رازی زبان به اعتراف می گشاید و می گوید: این آیه به روشنی دلالت می کند که در هر عصر و هر قرن، شاهدی بر اعمال آدمیان وجود دارد که گمراه نمی شود و خطایی نمی کند؛ چرا که اگر خطا و گمراهی از او سرزند، دیگر ارزش گواه و شاهد بودن بر مردم را ندارد و خداوند باید گواه و شاهد دیگری برگزیند.

این مسئله در آیات و سوره های متعددی از قرآن مورد توجه قرار گرفته است. قرآن گواهان و شاهدان را در میان مردم معرفی می کند و در مقام معرفی شاهدان و گواهان در میان امت اسلام می فرماید: ﴿لِيَكُونَ الرَّسُولُ شَهِيدًا عَلَيْكُمْ وَتَكُونُوا شُهَدَاءَ عَلَى النَّاسِ﴾ (حج ۲۲ / ۷۸) شاهدان و گواهان روز قیامت کسانی اند که بین مردم به حساب و قضاوت می پردازند. شاهد در لغت یعنی: الذي يدین: کسی که حکم می کند و حساب می کشد. اگر کار نیک است به نیکی رفتار می کند و اگر کار زشت و قبیح است، به جزا فرمان می دهد. حاکم و حسابرس بر ایشان رسولان هستند و حاکم بر رُسل، خداوند متعال است که هر یک در مرتبه خویش در این سلسله مراتب حکم می رانند. در این دنیا نیز حکومت الهی - که غیر از اهل بیت علیهم السلام کسی صلاحیت آن را ندارد - تنها حکومت در شرع نیست؛ بلکه رهبر سیاسی آنان اند. در نظامی که رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم در آن حاکم سیاسی است، حکم کننده واقعی خداوند است و همو حاکم اول در احکام لشکری، کشوری، اقتصادی، ... است. این همان نظری است که در غیر نظام اهل بیت علیهم السلام قابل تصور نیست؛ چه برسد به اینکه دیگران، دست خداوند را در نظام دنیا بسته می بینند.

تقسیم بندی صفات الهی

از آنچه گفته شد، می توان چنین نتیجه گرفت که صفات الهی به دو قسم قابل تقسیم اند:

۱. صفات ذاتیه: مانند وجود، احدیت، واحدیت، حیات، قدرت، قیومیت، اول و آخر بودن و علم. به این معنا سمیع و بصیر به آگاهی و علم بر می گردد؛ همان گونه که در وصف خداوند می خوانیم: ﴿السمیع البصیر﴾ (اسراء ۱۷ / ۱) ۲. صفات فعلیه: مانند: رزق دهنده، زنده کننده، میراننده، حاکم، صاحب روز جزا... و آنچه به این دسته از صفات شباهت دارد.

صفات فعلیه، صفاتی اند که هم آن صفت و هم ضد آن صفت برای خداوند قابل اثبات است. هم محیی (زنده کننده) از صفات خداوند است و هم ممیت (میراننده). رزق دهنده، تقدیرگر، ... همگی برای خداوند قابل اثبات است. در این صورت، صفات فعلیه، به نفس فعل خدای تعالی بر می گردد. فعل خداوند نیز مخلوق خداست؛ اگر فعل خدا، مخلوق است، پس تجلی و ظهور خداوند به صفات فعلیه خویش تجلی و ظهور خداوند در فعل خویش است؛ بنابراین نه نیازی به جسم انگاری برای خداوند است و نه لزومی دارد که خدا را به مخلوقی از مخلوقاتش تشبیه کنیم. حال فرقی نمی کند که این مخلوق، جسم باشد و یا خلقت نورانی و غیره داشته باشد؛ بلکه این تجلی الهی در صفات فعلیه توسط فعل الهی - که همان مخلوق خداوند است - صورت می پذیرد. حتی جواهر ارواح، جوهر نور و نورانیت، جواهر اجسام... همگی مخلوق خداوندند؛ همان گونه که خداوند درباره حضرت عیسی علیه السلام و مادرش چنین می فرماید: ﴿وَجَعَلْنَا ابْنَ مَرْيَمَ وَأُمَّهُ آيَةً وَآوَيْنَاهُمَا إِلَىٰ رَبْوَةٍ ذَاتِ قَرَارٍ وَمَعِينٍ﴾ (مؤمنون ۲۳ / ۵۰) و ﴿إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَىٰ ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ وَكَلِمَتُهُ أَلْقَاهَا إِلَىٰ مَرْيَمَ﴾ (نساء ۴ / ۱۷۱) پس نفس وجود نبی الهی، همانند حضرت عیسی علیه السلام کلمه و خلقتی است از کلمات و مخلوقات الهی که خداوند به آن، با مردمان سخن می گوید و آیه ای است از آیات الهی که خداوند به وسیله آن تجلی می کند.

تجلی صفات الاهی به واسطه افعال و مخلوقات برترش

این یک قانون کلی است که افعال و صفات فعلی، تجلی خداوند به افعال او است؛ مانند این تعبیر امام صادق علیه السلام که فرمودند، «غضب الله عقابه و رضاه ثوابه.» (۱۰: ص ۳۵۳). این صفتها همانند حالتها و عوارض بر جسم یا جوهر نفسانی و یا جوهر نوری و... نیستند.

قاعده دیگری را می توان در صفات فعلیه و افعال خداوند - عزوجل - بیان کرد. خداوند متعال به واسطه مخلوقات شریف خویش، تجلی می کند همان گونه که در موضوع حاکمیت الاهی در این دنیا، بیان کردیم که با نزول مشیها و اراده های الاهی بر قلب رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم حکومت الاهی محقق می شود. پیامبر مظهر حاکمیت خداوند در نظام بشری است؛ چنان که خدا می فرماید: ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾. (بقره ۲ / ۳۰) انتخاب خلیفه توسط خداوند با انتخاب خلیفه توسط مخلوق فرق دارد. در انتخاب خلیفه توسط مخلوق، کسی که به عنوان خلیفه انتخاب می شود، برای بالاتر از خود محدودیت ایجاد می کند. موکل نیز به انتخاب وکیل، محدود می شود و افراد با انتخاب نائب، خود را در حوزه ای که کارش را به نائب سپرده اند، محدود می کنند.

اما خداوند در امر تعیین خلیفه چنین نیست. عبارت قرآنی ﴿إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً﴾ محدودیتی در قدرت الاهی ایجاد نمی کند. خداوند در همان حوزه که به خلیفه خویش قدرت داده، قادرتر است و در جنس همان قدرت نیز بر مخلوق برتری دارد. این همان تعبیری است که نزدیک به آن را امیرمؤمنان علیه السلام در نهج البلاغه فرموده اند. بدین ترتیب، قدرت باری تعالی محدود نمی شود. همچنین ولایت خداوند در میان مخلوقات از بین نمی رود و فعل مخلوقات از سیطره قدرت الاهی خارج نمی شود؛ چرا که خداوند آن قدرت را لحظه به لحظه - و حتی کمتر از آنی - تفویض می کند. بدین ترتیب، گرفتن جان بندگان، هم به ملک الموت و هم به فرشتگان همکار او می تواند مستند باشد و در عین حال، به تعبیر قرآن، این فعل به خداوند نیز منتسب است؛ چرا که ملک الموت که جانها را می گیرد، به مدد و یاری

الاهی است. قدرت و شکوه و احاطه الاهی است که او را بر این امر قادر ساخته است و این امر - چه به اندازه تار مو یا کمتر از آن باشد و چه لحظه ای یا کمتر از لحظه ای به طول بینجامد - همگی به قدرت و توانایی الاهی است و عزرائیل لحظه ای از یاری خداوند بی نیاز و مستقل نخواهد بود. پس فاعل حقیقی خدای - عزوجل - است و البته ظاهر کننده و تجلی دهنده این فعل الاهی عزرائیل علیه السلام است. برای عزرائیل نیز همکارانی است که آنان نیز قدرت الاهی را از طریق عزرائیل بهره مند می شوند.

در این صورت، این تعبیر که فعل به خدا بر می گردد، حقیقت دارد؛ چرا که خداوند به قدرت، احاطه و شوکت خویش به مخلوقات چیره است. به طور کلی، در صفات فعلیه، مخلوقات شریف، برای صدور فعل واسطه اند؛ چرا که خداوند است که آنان را کمک می کند و این قدرت را به مخلوق افاضه می کند. در نتیجه، فعل به خدا نیز منتسب خواهد بود.

این توهم که خداوند در عرصه محشر به صورت جسمی با طول و عرض جغرافیایی باید ظاهر شود تا معنای «حاکم و دیان یوم الدین» محقق گردد، از این سخنان بر نخواهد خاست؛ چه خدای تعالی از این اوهام، پاک و منزّه است.

بازگشت بندگان و حسابرسی آنان در روز قیامت

بر اساس آنچه گفته شد بازگشت ما به سوی خلفای خدا در محشر، همان بازگشت به سوی خدای - عزوجل - است و حکم اولیای خدا درباره بندگان در روز قیامت، همان حکم الاهی است. به همین جهت فریقین نقل کرده اند که امیرمؤمنان علیه السلام تقسیم کننده بهشت و جهنم است: «قسم النار والجنة... أقول للجنة هذا محبک فدعیه یدخل وللنار هذا مبعضک فخذیه.» (۱۴: ج ۲، ص ۵۲۷) «من (علی علیه السلام) تقسیم کننده بهشت و دوزخم... به بهشت می گویم این محب توست او را رها کن تا بر تو گام نهد و به دوزخ می گویم: این دشمن توست، او را فرو بگیر.» امیرمؤمنان علیه السلام جلوه فعل خداست. این صفات الاهی محدود به جهان آخرت نیست تا درباره

نحوه آن سؤال و جدال کنیم؛ بلکه در این جهان نیز اگر آیه «إِنِّي جَاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً» (بقره ۲ / ۳۰) مصداق داشته باشد، باز هم خداوند از حاکمیت خویش جدا نمی‌شود.

کسی که چنین سؤالی را در ذهن خویش می‌پروراند، محدودیت خداوند را نمی‌پذیرد؛ حال چگونه او این انحصار را در سرای قیامت نمی‌پذیرد، اما در دنیا می‌پذیرد و جایز می‌شمرد؟! هیچ عالمی از عوالم، خدا را محصور نخواهد کرد. در نتیجه، هیچ مکتبی از مکاتب اسلامی همانند مکتب اهل بیت علیهم‌السلام خداوند را حاکم مطلق و اول نمی‌داند. دیگر مکاتب نمی‌توانند در بیان اعتقاد خویش، واقعیت مطلب را به تصویر کشند، بیان کنند و حق آن را ادا نمایند. ظرائف این مطلب را تنها مکتب اهل بیت علیهم‌السلام بیان می‌کند و این همان سرّ مهمی است که ائمه به آن توصیف شده‌اند: آنان «محلّ هبوط و نزول مشیت خداوندند» چرا که آنان مظهر حاکمیت الاهی اند «عباد مکرّمون لایسبقونه بالقول و هم بأمره یعملون» (انبیاء ۲۱ / ۲۶ - ۲۷) که این مطلب را در زیارت جامعه و در وصف ائمه علیهم‌السلام می‌خوانیم.

این وضعیت در عالم دنیا، برقرار است و هیچ منافاتی با حاکمیت خداوند ندارد. بلکه برعکس، روشنگر و محقق و مبین حاکمیت الاهی نیز هست. در سرای باقی در محاسبه اعمال خلائق توسط ائمه اطهار علیهم‌السلام نیز چنین است، که اگر چنین نباشد، معنای «تقسیم کننده بهشت و جهنم» پوچ خواهد بود و در غیر این صورت «اصحاب اعراف» معنایی نخواهد داشت؛ با آنکه اهل بیت علیهم‌السلام خود را «اصحاب اعراف» معرفی کرده‌اند. (۵: ۳۴؛ ۱۱: ۸، ص ۱۴۵؛ ۱۶: ج ۳۵، ص ۴۸؛ ۲: ص ۳۲۵؛ ۱۸: ج ۳، ص ۹۳)

برخی مفسران عبارت قرآنی «اصحاب اعراف» را به این معنا گرفته‌اند که: «آنان کسانی‌اند که نیکبها و بدبهای ایشان برابر است؛ لذا نه لایق بهشت‌اند و نه به جهنم برده می‌شوند.» اما چنین تعبیری حتی با سیاق آیات تطبیق نمی‌کند و همان‌گونه که اشاره شد، اهل بیت علیهم‌السلام خود را «اصحاب اعراف» معرفی می‌کنند. آنان شناخته شده، حاکم روز جزا و نایب خداوند در عرصه محشرند.

بدین صورت، مکتب اهل بیت علیهم‌السلام این معنا را به روشنی نشان می‌دهد. در نتیجه، حسابرسی و حکمرانی در صحرائ محشر، فعلی از افعال الاهی است که خداوند به دست مخلوقات شریف خویش آنان را ایجاد می‌کند. خداوند همان است که به یاری آنان می‌شتابد و آنان را به قدرت بی‌منتهای خویش بهره‌مند می‌کند به همان سان که خود می‌فرماید: «عباد مکرّمون لایسبقونه بالقول و هم بأمره یعملون». (انبیاء ۲۱ / ۲۶ و ۷) عباد مکرّم و بندگان تکریم شده الاهی، کسانی‌اند که کرامت آنها از خداست. در تمامی حرکات، سکنتات، ارادات و مشیتها، این اراده و مشیت الاهی است که صادر می‌شود. خشم و غضب آنها، خشم و غضب الاهی است؛ لذا رسول خدا صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم درباره حضرت صدیقه طاهره علیها‌السلام فرموده‌اند: «یغضب بغضبها». یکی از تفسیرهای این جمله آن است که رضای فاطمه علیها‌السلام را صادر شده و تجلّی یافته رضای خدا می‌دانند و غضب آن بانوی الاهی را از غضب و خشم خدا برخاسته می‌دانند یا آن خشم را به دنبال خشم الاهی معرفی می‌کنند.

عبارتهای قرآنی مشابه با «بازگشت و حسابری»

بر اساس آنچه گفته شد، عبارت «وایاب الخلق إلیکم و حسابهم علیکم» نه تنها منافاتی با حاکمیت خداوند ندارد، بلکه همان توحید است؛ چرا که اهل بیت علیهم‌السلام خلیفه خداوند و مظهر اراده و جلوه‌گاه مشیت الاهی‌اند. در قرآن مجید، سخن از اعمال فرشتگان مأمور آتش جهنم و «مالک» (رئیس) آن فرشتگان آمده است. این اعمال، فعل و عمل الاهی‌اند، که به دست نگاهبانان جهنم، ظاهر می‌شوند. اگر این تعبیر در قرآن آمده باشد - که شکی در آن نیست - چگونه آن عبارت زیارت جامعه می‌تواند مخالف کتاب و سنت معرفی شود؟! آری، آن عبارت مطابق کتاب و سنت است به شرط آنکه انسان از معارف الاهی آگاه باشد. در غیر این صورت، اگر انسان تدبّر و تحقیق نکند، گاهی به وادی تجسیم و تشبیه می‌افتد و گاهی برای خداوند در عرصه قیامت مکان و موقعیت جغرافیایی و مادی قائل می‌شود؛ در حالی که در سرای دنیا هیچ کدام از این توهمها حاصل نمی‌شود. خداوند متعال است که چشم

را بینا می‌کند و خود برای دیدن محتاج چشم نیست. اوست که به هر چیز کیفیت می‌بخشد و خود برای معرفی احتیاج به آن ندارد. او خالق زمان و وقت است؛ اما زمان او را در نمی‌یابد و فرا نمی‌گیرد.

با معرفی این قانون و قاعده مهم، بحث را به پایان می‌رسانیم: صفات فعلیه خدای متعال برای تحقق، لازم نیست که تغییر و تحولی در ذات مقدس خداوندی ایجاد کند. این توهم مستلزم حدوث است که لازمه آن نیز امکان و نقص در ذات الاهی است؛ بلکه جلوه و اظهار وجود صفات الاهی به واسطه مخلوقات خداوند صورت می‌گیرد. در این میان، مدد، لطف و فیض الاهی همواره از سوی خداوند جاری است. این صفات با صفات ذاتی خداوند فرق دارند عدم توجه به این اصل مهم انسان را به وادی تجسیم و تشبیه خداوند و امثال آن می‌کشاند.

منابع

۱. ابن طاووس، سیدعلی. اللّهُوف. قم: انوار الهدی.
۲. امینی، عبدالحسین. الغدیر. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
۳. بحرانی، عبدالله. عوالم العلوم. مجلد امام حسین علیّه. قم: مدرسه الامام المهدي علیّه.
۴. بحرانی، سیدهاشم. حلیة الابرار. قم: بهمن.
۵. حلی، حسن بن سلیمان. مختصر بصائر الدرجات. نجف: حیدریه.
۶. شریف رضی. نهج البلاغه. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
۷. صدوق، محمدبن علی. الاعتقادات. بیروت: دارالمفید.
۸. ———. التوحید. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۹. ———. عیون اخبار الرضا علیّه. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
۱۰. ———. الامالی. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۱۱. طباطبایی، سیدمحمد حسین. المیزان. قم: مؤسسه النشر الاسلامی.
۱۲. قمی، عباس. مفاتیح الجنان. بیروت: مؤسسه الاعلمی.
۱۳. کلینی، محمدبن یعقوب. الکافی. تهران: دارالکتب الاسلامیه.

۱۴. کوفی، محمدبن سلیمان. مناقب امیرالمؤمنین علیّه. قم: مجمع احیاء الثقافة الاسلامیه.
۱۵. مازندرانی، ملاحیح. شرح اصول الکافی. تهران: اسلامیه.
۱۶. مجلسی، محمدباقر. بحار الانوار. بیروت: مؤسسه الوفاء.
۱۷. نجمی، محمد صادق. سیری در صحیحین. قم: جامعه مدرسین.
۱۸. نوری، حسین. خاتمة المستدرک. قم: مؤسسه آل البيت علیهم السلام لاحیاء التراث.